“ЙЎЛ ЭСДАЛИГИ” САФАРНОМАСИДА ЛИРИК СУБЪЕКТ РУҲИЯТИ

Севинчой ЁҚУБОВА
магистрант
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўбек тили ва адабиёти университети
sevinchoy.yakubova@mail.ru

Сафарнома Чўлпон ёқтирган жанрлардан бири эди. Унинг ижодий меросида йўл хотиралари жанрига мансуб “Вайроналар орасида”, “Чимкент хатлари” каби публицистик асарлар мавжудлиги фикримизни тасдиқлайди. Шундай асарлардан бири саккиз бўлимдан иборат “Йўл эсдалиги” сафарномаси бўлиб, мазкур асар маърифий қиммат касб этибгина қолмай, туйғу ва кечинмаларга йўғирилгани боис, китобхонни ижодкорнинг муайян даврдаги руҳий кечинмаларидан ҳам огоҳ этади. Наср ва назм ўзаро мутаносиб тарзда уйғунлашгани, адиб ахборот-мулоҳазалари – ижодкор самимий дардлари лиро-эпик йўсинда ифодалангани билан характерланади.

Носир тотли умидлар билан сафарга отланса-да, кузатиб қўювчи самимий ва меҳрибон кишиси йўқ. Энг яқин деб билган дўстлари ҳам совуққини хайрлашишган. Шу боис, Чўлпон ғоят ўксик ҳамда тушкун руҳий ҳолат, эзғин кайфият билан йўлга чиқади. Гарчанд бундай кайфиятнинг пайдо бўлиши бир жиҳатдан ўрганган макондан айрилиш билан боғлиқ бўлса-да, аслида анчадан бери Чўлпон ўзини ёлғиз, толиққан сезарди. Бу ҳолни ифода этаркан: “Кўнглимни ёлғизлик, ётлиқ туйғуси айлантириб олғон эди” (3, 321), – деб ёзади адиб.

У “кенг кўкнинг юмшоқ кўрпалари устида ағанағон” кезлар, яъни борлиққа сингиб кетгулик даражада хаёлотнинг гўзал қучоғида ором олишни хуш кўрарди. Чунки, умидсизликдан қийналган, эзилган лаҳзаларда хаёлий гўзалликлар қучоғидан юпанч топарди. Зотан носир хаёланкўнгил талпинишларига ҳамдам бўлиб, ёлғизлик ва ётлик туйғулари исканжасидан қутула оларди.

Шунинг учун ҳам у тушган автоулов олачуқ ва капалар оралаб қоронғилик қаърига сингиб бораркан, адиб зулмат ваҳимасини қувишга уриниб, йироқ-йироқларда милтиллаган чироқларга термулади. Кўнгилнинг олис пучмоқларида порлаган умид ва йўқсиллар ночор кулбасида йилтиллаган чироқлар ўртасида ажиб бир ўхшашликни ҳис этади. Аммо тобора қуюқлашиб бораётган тун даҳшати кўнгилни хаёлий юксакликлардан ер бағрига туширар даражада кучаяди. Фақат маъшуқа ёдигина фикр ва хаёлни йиғишга, юпанч топишга кўмаклашади. Бу ўриндаги маъшуқа ким? Чўлпон “севгимнинг исми” деб атаётган зот ҳар бир мўмин банда дилидаги Аллоҳми?

Сафарнинг иккинчи куни. Эрта тонг. Кўкда на қиздирғувчи қуёш, на қора булутлар бор. Чучмал бир вазият. Аммо субҳидамда сабо таратган гул исларидан уйғонган Чўлпонни тунги телбавор кайфият, ҳолат тарк этган. У атрофни хаёл аралаш лоқайдгина кузатиб бораркан, машина бепоён кенгликлар, майсазор далалар ичра ястанган қип-қизил лолақизғалдоқлар денгизи оралаб ўтади. У ўзини гўё хаёл етмас даражадаги кенглик ва ҳаётбахш қизилликка йўғрилган нафислик бағрига сингиб кетгандай сезади. Лолалардан ясалган денгиз бутун борлиғини чулғаб тортқилаганида табиатнинг бу эҳсонини эзгулик нишонаси деб билган Чўлпоннинг оппоқ ва покиза умидлари яна жонланади:

"Оҳ, агар бир булбул бўлса эди-да, гул тенгизининг қизил тўлқунларига қўнуб ишқимнинг оғир бир нағмасини сайраса эди" (4, 323), – дея ўтли дил изтиробларини изҳор этади. Чўлпон ишқи яшнаб турган гуллар билан боғлиқ экани унинг ҳаётбахшлигини кўрсатади. Аммо нечун у оғир нағмаларни ўз бағрига олган? Нечун уни баралла ошкор этмоқлик душвор? Азалдан ўтли оҳ чекмоқ ошиқлар шеваси экани боисми?

Назаримизда, ёзувчи Ватан адирлари-ю боғларида турфа гулларнинг гўзал денгизлари ҳамиша нафис чайқалиб туриши, саррин саболар гул атрини таратишини астойдил тилаган, аммо айни дамда кўнгли алланечук оғир изтироблардан ўртанган. Ниҳоят, Чўлпон Жиззах шаҳридан чиқиб, тоғ тизмалари оралаб боришаётгани ҳақида ахборот беради. Май ойининг охирги кунлари экани боис, тоғлар тўқ кўк тусда. Бироқ Жиззах шаҳрини носир: "Вафо кўрмаган ошиқнинг кўнглидай бузғунликқа учрағон",–дея таърифлайди.

Бизнингча, адиб бу ўринда Бухоро амирининг Сирдарё водийсидаги сўнгги таянчи бўлган Жиззах мудофаасида (1866–868 йиллар) инглиз ҳукумати ва Туркия султони ёрдам беришни рад этгани, Қўқон ҳукмдори Худоёрхон ўз ҳомийси Бухоро амирига нисбатан хоинона иш тутганининг фожиали оқибатларини назарда тутади. Ички низолардан қутула олмаган, умумий душманга қарши иттифоқ бўлолмаган ўзбек хонлари, шахсий хусумати юрт манфаатидан устун келиб боши қовушмаган бек ва сардорлардан нолийди. Ватан тақдири ва халқ иродасининг ифодачиси сифатида талон-торож қилинган Жиззах, муқаддас юрт озодлиги учун ҳаёт-мамот жангида қурбон бўлган мард ва жасур жангчилар тақдирига ачиниш туйғуларини изҳор этади.

Олислардан чиройли кўринган тоғларнинг яқинлашган сари тобора салобатли ва сервиқор бўлиб боришини Чўлпон "севгим каби чиройлик", "ваҳмимдай ўсган" дея таърифлайди. Бу бежиз эмасди. Чўлпон бизни ўз дардларини унинг руҳиятига яқинлашибгина тушуниш мумкинлиги ва бу жараёнда қўрқинч туйғуси ўсганига эътибор қаратишга ундайди.

Чўлпон ўз хаёлларини реал ҳақиқатлар тўсганини англаган. У тоғнинг юксалишини тўсган куч нима эканини билолмай ўртанади. Бизнингча, айни

ҳолга алоҳида эътибор бериш лозим. Тоғнинг юксалишига кўнглидан жавоб тополмай, сўроғига жавобни табиатдан излаган Чўлпон интуитив тарзда бўлса-да, чекли объектларни билишга, шу орқали чексизлик сирларини англашга интилган. Чунки хаёлий юксакликларга кўтарилмоқни истаб, кўзни ўйнатар қадар юксалгач, тоғлар ҳам ўсишдан тўхтайди.

Дарҳақиқат, аслида, ҳар нарса фазо ва вақтда ўз ибтидо ва интиҳоси, яъни аниқ чегараларига эга. Чўлпоннинг айни ҳолат-кечинмалари ҳам, уни қийнаган ечими мушкул дардлар ҳам интиҳосига эга. Ҳаракат ва ўзгариш мавжуд экан, нарсалар каби ҳодиса ва жараёнлар ҳам чеклидир. Оламнинг фазо ва вақтда чениҳоялиги аслида, унинг зиддиятдан иборатлиги билан боғлиқ. Демак, бизни қуршаб олган дунё билан тинимсиз алоқада бўлган барча нарса ва ҳодисалар чеклилик ва чексизлик бирлигидан иборат.

Чўлпон: “Тоғларнинг энг бошиға олбости ўлтурушидек бир ўлтуруш билан қуп-қуруқ қора тошлар ўлтурғонлар” (3, 324),–деган таърифни келтиради. У чўққилардаги қоп-қора баҳайбат қуруқ тошни энг юзи қора алвастига, теграсидаги майда тошчаларни эса унинг қисмларига ўхшатади: Чунки, бу маскан қанотлари кучли, кўзлари ўткир, йиртқич лочинлар макони. Бу ўринда носир рамзий усулда шаҳид ва қурбон истаб қонсираган даврга, унинг жаллодларига ишора қилмоқда. Агар биз ана шу ишоравийликни англасак, Чўлпоннинг қўрқинчдан титраган кўнглини тушунишимиз мумкин. Зотан, “гўзал қуш” эндиликда хаёлий юксакликларда бўлмаса ҳам сорлар, чўзахотлар ва лочинлар галасидан пастроқда экани, ҳамон гуруллаб учиши Чўлпон умидларининг буткул сўнмаганини кўрсатади ва китобхон кўнглига юпанч бағишлайди.

Тоғлар ёнидан ўтиб боришаркан, кўкатлар орасидан визиллаб учиб чиққан бир капалак учиб келиб машина ойнаси ёнидаги ип устига қўнади. Ана шу оддийгина ҳодиса Чўлпон руҳиятига ниҳоятда кучли таъсир қилади. Чунки у капалакни ғоятда гўзаллиги учунгина эмас, балки гуллар билан тиллашадиган, уларнинг юзларидан бўса оладиган эркин ва озод мавжудот экани учун ҳам севади. Носирнинг наздида капалак ҳам ўзи сингари севги дардига йўлиққан. Демак, у икки дардли дилни бирлаштирмоқ тилагида учиб келган. Чўлпоннинг хаёлида капалак гўё тилланган ва сайрагандай, ниҳоятда ўйноқи эртак сўйлагандай туюлади. Гўё у гуллар билан ўпишганидан ҳикоя қиларди. Чўлпон хаёллари беихтиёр эртак сеҳрида тоғ чўққиларидан тола сари инади. Энди капалак ва шоир руҳи бирлашиб, эркин парвоз эта бошлайди. Тотли туйғулар етовидаги Чўлпон айни лаҳзаларда ижоднинг шоирона беғубор нашъаси билан капалакка қарата: “Қурбонинг бўлай, Кел, бир ўпайин”, – дея хитоб қилади. У ҳамон илҳом лаҳзалари қўйнида экан, ўз “қизил лола”си юзларига юмшоқ иринларини босмоқни тилайди. Севимли маконида эркидан маҳрум бир ошиқ

сифатида бунинг имконсизлигини англаб, капалакдан уялиб бош эгади. Бинобарин, хижолатдан боши эгилган ошиқ руҳияти яна маҳзун ва музтар ҳолат касб этади.

Қуёш ўз ётоғига бош ургунича йўл босган Чўлпонга борлиқ фақат ошиқ ва маъшуқа муносабатларидан иборатдек туюлади. Жумладан, Қуёш улуғ ва ҳайбатли тоғларнинг севган гўзали. Бу маҳбубанинг жилмайишига бардоши етмаган тоғлар кўз ёш тўкади – эрийди. Натижада пастда дарё пайдо бўлади. Унинг Зарафшон аталиши ҳам зинҳор бежиз эмас. “Зарафшон” сўзи аслида тоғ – ошиқнинг кўз ёшлари яъни “зар”ни “афшон” этгувчи – сочувчи демакдир. Улкан дарёни пайдо этган “кўз ёшлари” ҳам севимли маҳбуба – денгизга интилган ошиқлардир. Ҳайбатли уммон қучоғига етолган дарё сувлари бахтли, ерга сингиб йўқликка юз тутганлари эса бахтсиздир. Зотан, ошиқ аҳли азал-азалдан бахтли ё бахтсиз бўлади.

Кўринадики, Чўлпоннинг наздида юксак тоғлар ва шарқироқ дарёлар ошиқ – қуёш ишқ. Қорлар ва сувлар ошиқ – денгиз ишқ. Чунки йиғламоқ, эзилмоқ, оқмоқ, чопмоқ, ўзини ҳалокат қучоғига отмоқ, гоҳида тилакка етмоқ, гоҳида эса йўқлик саҳросида адашмоқ ошиқларга, мағрурлик, кулмоқ ва қочмоқ эса машуқаларга хосдир. Демак, унинг кўз ўнгида намоён бўлган эрка ва ўйноқи Зарафшон ҳам не-не тўсиқларни писанд қилмай денгиз сари шошади. Мақсади аниқ бўлган дарёнинг бу ҳаракатида: “Кўп танларни ағдарарлик улуғ куч” мужассам.

Шубҳасиз, бу ўринда Чўлпон қочган маъшуқасини қувиб бораётган ошиқ сифатида эзгу умидларининг ушалиши ёхуд шу йўлда йўқлик бағрига сингиб битишини теран англаганлигига ишора қилмоқда. Айни пайтда у бутун оламни доимий ҳаракат ва ўзгаришда деб билади. Ҳаракат тушунчасини нафақат борлиқ, балки кишилик жамияти ва инсон қалбида содир бўлаётган барча ўзгариш ва жараёнлар билан узвий боғлайди. Ҳар қандай ҳаракатнинг манбаини борлиқнинг ўзидан ахтаради. Ҳаракат мутлақлиги умумий хусусият эканлигини тушуниш билан чекланмай, унинг нисбийлигини конкрет шаклларда намоён бўлиши билан изоҳлайди. Ҳаракат шакллари ўртасида қатъий кетма-кетлик (субординация) боғлиқлиги мавжудлигини диалектик алоқадорликда тушунади.

Демак, табиат ҳодисалари, ёлғизлик, ижтимоий эркинликка тўсиқ бўлаётган тарихий-сиёсий вазият билан йўлсизликдан қийналаётган носир руҳиятининг ўзаро таъсири сабаб Чўлпон кайфият-ҳолатлари тинимсиз ўзгариб туради. Чунки унинг мақсади аниқ. Тафаккури эса юрт тақдири, миллат ва унинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий муносабатлар билан банд. У адолатли асосга қурилган озод жамият яратиш орзусини рўёбга чиқариш йўлида тинимсиз ҳаракат ва изланишда. Гарчанд ваҳми нечоғлик ўсган бўлмасин,

севгиси чиройли эканлиги боис қалбида “гуриллаган” қушнинг “кўп танларни ағдарарлик” Зарафшоннинг қудрати янглиғ енгилмас ва улуғ куч мужассам.

Йироқ йўлдан келган сайёҳ тили билан ошкор этолмаган дардларини комил ишонч билан: “Меним қаламим айткандир... Ўқунг!... Меним достонларимни, “Олтун дафтар”ни, – дейиши бежиз эмас. Афтидан, адиб асар ички табиатига кўра воқеабанд сюжетга эга эмаслиги, унда лирик унсурлар бисёрлиги, воқелик лирик субъект руҳияти орқали ифодаланишидан келиб чиқиб, асар жанрини насрий достон деб белгилаган кўринади. Ҳақиқатдан ҳам, унда сайёҳ руҳиятидаги ҳис-туйғулар ва ўй-фикрлар кураши етакчилик қилади. Серқатлам рамзий-мажозий ифодага кенг ўрин берилади ва лирик-романтик руҳ диққатни тортади. Буларнинг барчаси, асарда Чўлпон насрида аксарият ҳолларда кузатилган лирик тафаккур, шоирона нозиклик анча қабариқ тарзда намоён бўлганлигини кўрсатади. Шунга қарамасдан, адабиётшунослигимизда “Йўл эсдалиги” жанрини шартли тарзда “сафарнома” деб аташ шаклланган.

Агар биз унинг “Олтун дафтар”ни ишониб топшираётган ҳолатига диққат қилсак: “Қалтирағон бармоқлар, қўллар”ни кўрамиз. Ўз истак-тилакларини англатмоқ ниятидаги носир зоҳиран қаралганда “Йўл эсдалиги” деб оддийгина номланган саккиз бўлимдан иборат ўзига хос мозаиканинг сўнгги фаслига нима учун “Чин бирлик” деб ном қўйди экан. Бизнингча, шоир қалами айтган ҳақиқатларни англаган китобхонгина Чўлпон билан маънавий-руҳий бутунликка эришади. Яъни чин бирлик ҳолати содир бўлади.

Демак, Чўлпон ўз ёлғизлигини миллатдошлари қалбига эл-юрт ишқини жойлаб бартараф қилмоқдек некбин умид ва ишонч билан асарга сўнгги нуқта қўйган. Шундан кейингина унинг қалби шаффоф нурларга тўлган, бардамлик ва бақувватлик касб этган. Уни сафарга чиққан пайтдаги ўксик, тушкун руҳий ҳолат ва эзғин кайфият буткул тарк этган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов Н. Чўлпон. –Тошкент: Фан, 1991.
2. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Тошкент,2004
3. Туйчиева Ш. Ижодкор дунёқараши ва бадиий услуб. – Тошкент, 2009
4. Чўлпон. Асарлар. 3 жилдлик. 2- жилд. – Тошкент, 1994.
5. Шарафиддинов О. Чўлпон. –Тошкент, 1991.
6. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. –Тошкент, Ёзувчи, 1994.